

Inhoud

	Woord vooraf	7
	Ten geleide	9
	Inleiding	17
1	Van barbaar tot soldaat	27
2	Rekrutering, inzet en controverse: 1914-1917	57
3	Massarekrutering: 1918	83
4	Aan en achter het front	106
	5 De weg terug	132
	6 Black Atlantic	158
7	'De Zwarte Schande': Afrikanen in het Rijnland	186
8	Duitsland: vernedering en verontwaardiging	212
9	De wereld buiten Duitsland: verbazing en verontwaardiging	232
	Conclusie	260
	Dankwoord	275
	Noten	277
	Bibliografie	333
	Register	395

Woord vooraf

Dick van Galen Last (1952-2010) was een belesen en erudiet historicus, die kennis vergaarde om haar te delen. Zijn functie als bibliothecarisvakreferent van het NIOD werd versterkt door zijn royale persoonlijkheid. Heel veel historici, schrijvers, journalisten en anderen met belangstelling voor het recente verleden konden gebruikmaken van zijn inzichten. Dick gaf niet alleen kennis door, hij ontwikkelde zich ook als een wetenschapper met een eigen belangstellingssfeer en karakteristieke oordelen. Zijn plan bij een studie te maken van het lot van de soldaten uit de Europese koloniën die in de Eerste Wereldoorlog werden ingezet kreeg steeds bredere dimensies: de opkomst van het moderne imperialisme als wereldomspannend stelsel van internationale relaties, het moderne racisme en de ontwikkeling van de rassenverhoudingen in de eerste helft van de twintigste eeuw, de uitwerking van de massale slachtingen in de Eerste Wereldoorlog op de relatie tussen Europeanen en Afrikanen/Afro-Amerikanen.

Het onderzoek mondde uit in een proefschrift waarin Dick alle energie waarover hij beschikte, heeft gestoken. Terwijl zijn gezondheid achteruitging liet hij de aandrang om deze belangrijke studie te documenteren en schrijven voorgaan. Dit gaf wel aanleiding tot zorg, maar Dick wuifde die zorg gewoonlijk soeverein weg. Voor zijn promotoren, ondergetekende en Bob Moore uit Sheffield, was het daarom vooral heel bijzonder om bij het tot stand komen van dit werk betrokken te zijn en mee te maken hoe de grenzen van de kennis werden verlegd. Dat gold zeker ook voor de talrijke collega's en vrienden van Dick, die allen op hun manier heel veel hebben bijgedragen. Het project werd op 21 januari 2010 bekroond met een promotie cum laude. Groot was de vreugde die dag onder allen die meeleeften, niet minder groot het intellectuele genoegen een dag later, toen het proefschrift centraal stond

bij een internationaal symposium op het NIOD. Des te groter was de klap die ons allen op 2 februari trof toen Dick overleed.

Het boek dat hier ligt wil de ambitie van Dick realiseren om zijn onderzoek aan een breed lezerspubliek voor te leggen. Het NIOD heeft de taak op zich genomen om in samenwerking met de familie en vrienden van Dick *De zwarte schande* in een bewerkte versie te publiceren. Marc van Galen Last heeft de ruimte willen geven voor het tot stand komen van deze versie. Het instituut is ook veel dank verschuldigd aan allen die hierbij betrokken zijn geweest, aan uitgeverij Atlas Contact, die in dit project geloofde, aan NIOD-collega's Eveline Buchheim (coördinatie) en Harco Gijsbers en René Kok (beeldredactie). In het bijzonder gaat de dank uit naar de bezorger, Ralf Futselaar, die de tekst uiterst gewetensvol en weloverwogen heeft bewerkt, in overleg met de meelezers Remco Raben, Bob Moore en ondergetekende,

Peter Romijn, Directeur Onderzoek NIOD

Ten geleide

Op 21 januari 2010 verdedigde Dick van Galen Last in de Agnietenkapel te Amsterdam het proefschrift *De zwarte schande. Het debat over de inzet van zwarte soldaten in Europa 1914-1922*. De verdediging verliep, ondanks de nodige zorgen en nervositeit vooraf, uitstekend; Dick promoveerde cum laude. Hij leek zich, ondanks blijdschap en opluchting, enigszins voor dit resultaat te generen en sprak later die dag met waardering over zijn vader, die ‘ongevoelig’ was geweest voor dergelijke ‘onderscheidingen’, en die het resultaat waarschijnlijk met ‘lichte ironie’ zou hebben begroet. Of dat waar is kan ik moeilijk nagaan, Henk van Galen Last overleed al in 1989, maar waarschijnlijk lijkt het me niet. Een dergelijke reactie zou onterecht zijn geweest en eigenlijk ook ongepast. *De zwarte schande* was en is een baanbrekende studie, getuigend van een even zeldzame als onmatige eruditie, en was bovendien Dicks levenswerk – zij het vooral omdat zijn leven zo kort na de promotie eindigde. Dick overleed in de vroege ochtend van 2 februari aan de gevolgen van een hartaanval. Hij was toen 57.

Het overlijden van Dick was voor velen een zware slag, want hij was een sociaal, zorgzaam en innemend mens. Zijn overlijden was daarnaast een groot verlies voor de geschiedschrijving in Nederland en daarbuiten. Als bibliothecaris van het Instituut voor Oorlogsdocumentatie, waar hij decennia werkte, beschikte hij over een ongeëvenaarde kennis van de geschiedschrijving van de twintigste eeuw in het Frans, Duits, Engels en Nederlands. Hoewel ik hem de term ‘vakreferent’ nooit zelf heb horen gebruiken, mogelijk omdat hij ook die te preten-tieus achtte, was dat zowel zijn officiële functie als zijn eigenlijke werk; hij was bij uitstek degene bij wie andere onderzoekers terecht konden om te weten te komen wat waarover geschreven was. Zeker jonge onderzoekers, zoals ikzelf, hadden veel aan zijn vermogen boeken en arti-

kelen in een historiografisch kader te plaatsen en daarover bovendien een, doorgaans weinig toegeeflijk, waardeoordeel te vellen. Dick wist als geen ander hoe veel er al geschreven was, maar dat deed niets af aan zijn streven aan de onafzienbare massa nog een boek toe te voegen.

Dicks eruditie was van grote invloed op het ontstaan van *De zwarte schande*. Bij de meeste proefschriften wordt de literatuurlijst op het eind, en doorgaans in haast, op orde gebracht, maar Dick had al bij aanvang van het project een lijst met ruim 1200 volgens hemzelf bijzonder relevante titels – een ontzagwekkend aantal dat tijdens het schrijven nog eens verdubbelde. Hij was zinnens om de bestaande kennis over de inzet van zwarte soldaten in de Eerste Wereldoorlog, gecombineerd met zijn eigen, uit archiefonderzoek verkregen inzichten, in een enkele, elegante synthese samen te doen komen. Dit was een goed, maar ook nagenoeg onuitvoerbaar plan, alleen al door de enorme geografische ruimte die het onderzoek besloeg; Noord-Amerika, Groot-Britannië, Duitsland, België en Frankrijk, maar ook verschillende delen van Afrika moesten behandeld worden. De lange voor geschiedenis van de Europees-Afrikaanse relaties en interacties, de enorme slagschaduw die de inzet van zwarte troepen op de naoorlogse wereld wierp, de fascinatie voor Afrika onder kunstenaars in het Interbellum, de veelal pornografische beeldvorming rond de zwarte man in de propaganda, het begin van een internationaal zwart, of pan-Afrikaans bewustzijn; alles moest en zou in dit ene boek bijeen komen. Achteraf was het onverstandig om aan een zo groot project te beginnen, maar op 21 januari leek de taak die Dick zich gesteld had wel degelijk volbracht. Niet alleen was hij geslaagd in zijn opzet een synthese over dit enorme onderwerp te schrijven, maar deze was bovendien enthousiast onthaald door de plaatselijke vertegenwoordigers van de academische gemeenschap.

Hoe verheugd Dick ook was over zijn geslaagde promotie, promoveren was niet zijn eigenlijke, of in ieder geval niet zijn enige, doel geweest. *De zwarte schande* is niet geschreven voor de leden van de geleerde corona die hem in de aula van de universiteit ondervroegen, maar om als boek uitgegeven te worden. Dick, die als geen ander wist hoe veel er al over de beide wereldoorlogen op schrift was gesteld, had immers gemeend een lacune te moeten vullen – niet alleen voor een vrij

kleine gemeenschap van historici, maar ook en vooral voor de mensen die, zoals hij het minzaam uitdrukte, ‘nog weleens een boek lezen’ en die in meerderheid niet van de inzet van zwarte soldaten in de Eerste Wereldoorlog, noch van de racistische hetze die hun aanwezigheid veroorzaakte, op de hoogte waren. Dick was, hoewel niet erg gecharmeerd van de sentimentele uitstallingen van oorlogsellende die veel historische literatuur teistert, wel degelijk zeer begaan met de zwarte soldaten die naar het Europese Westfront waren versleept en in veel gevallen niet, of niet heelhuids, terugkeerden. Hij illustreerde dat zelf in zijn lekenpraatje aan de hand van een foto uit Verdun; ‘Als u de hele foto zou bekijken zou u een jongen zien met een blote voet en een hele serie pannen aan zijn riem gehangen. Die blote voet in de sneeuw heeft me altijd geïntrigeerd: de kou moet voor de West-Afrikaan het verblijf aan het Noord-Franse front tot een hel gemaakt hebben. Aan zijn gezicht valt dat eigenlijk niet af te lezen.’

Dick was niet alleen geïnteresseerd in de Afrikaanse mannen die in de jaren tien leefden, maar ook in Afrika en Afrikanen in zijn eigen tijd. Dat leidde tot veelvuldig reizen naar (West-)Afrika, een half afgebouwd huis in Dakar en vooral in veelvuldig contact met Afrikanen. Dick was van nabij getuige van de achterstelling die Afrikanen, en mensen van Afrikaanse afkomst, ten deel viel en valt. Hij was zich er terdege van bewust dat het racisme waarmee zij geconfronteerd worden geen natuurverschijnsel is, maar historische wortels heeft, net zoals de zwarte emancipatie- en tegenbewegingen overigens. De gebeurtenissen tijdens en na de Eerste Wereldoorlog, toen Afrikanen werden ingezet in een Europese oorlog en vervolgens onderwerp werden van een racistische hetze die tot dan toe zonder precedent was, vormen een belangrijk onderdeel van die historische wortels. Hoewel hij af en toe somber gestemd was of er nog wel genoeg mensen ‘weleens een boek lezen’, was hij toch zinnens dit publiek te bereiken. Er moest en zou een boek komen dat niet alleen de bestaande kennis aanvulde en academici imponeerde, maar dat bovendien commercieel uitgegeven kon worden en, indien enigszins mogelijk, vertaald.

In de loop van 2008 was al duidelijk geworden dat Dicks aanvankelijke plan, om de tekst waarop hij zou promoveren in een moeite door ook uit te geven, niet bij benadering haalbaar was. Het proefschrift was

toen al veel te omvangrijk geworden, te academisch en te zwaar geannoteerd om voor een uitgever interessant te zijn. Dick besloot eerst te promoveren en pas daarna het manuscript in te korten en voor publicatie te bewerken. De promotie was zoals vermeld een eclatant succes. Voor de bewerking tot een handelseditie heeft hij vrijwel geen tijd gehad, hoewel hij er daags na zijn promotie al aan begon. Op 30 januari schreef hij mij nog uitgebreid over zijn plannen met het manuscript en over de mogelijkheden om een uitgever voor een vertaling te vinden. Toen ik, bij het bewerken van deze tekst, veel vrienden en collega's van Dick sprak, bleek ik niet de enige te zijn met wie hij dergelijke plannen had besproken en bovendien bleken op een oude USB-stick een paar schematische aanzetten voor de handelseditie te staan. Hoe mooi deze plannen ook waren: een boek was er niet.

Dit plaatste de erfgenamen en rechthebbenden, de nabestaanden van Dick en het NIOD, voor een dilemma. Men kon het manuscript laten voor wat het was en accepteren dat Dicks plan om de mensheid kond te doen van zijn bevindingen door zijn overlijden gedwarsboemd was, hoezeer hij bij leven ook zijn zinnen op een handelseditie had gezet. Een andere mogelijkheid was om het manuscript alsnog tot een handzaam, publiceerbaar boek te bewerken en uit te laten geven. Dit had het evidente voordeel dat de wens van de auteur, om het werk wereldkundig te maken, geëerbiedigd zou worden, maar anderzijds het nadeel dat Dick voor de bewerking geen toestemming had gegeven en ook niet meer over het resultaat kon oordelen. De keuze is gevallen op de laatste mogelijkheid en men besloot het boek te laten bewerken en het uit te geven. In juli 2011 verzocht het NIOD mij het manuscript tot een handelseditie te bewerken.

Dit boek is kortom een bewerking van het proefschrift dat Dick in januari 2010 verdedigde. Vanzelfsprekend is de bewerking volstrekt ongeautoriseerd. Hetzelfde geldt voor de bewerker – ik ben niet door Dick gevraagd, benoemd of aangesteld om na zijn overlijden de uitgave van *De zwarte schande* te verzorgen. Voor zover we hebben kunnen nagaan heeft Dick zich bij leven überhaupt niet beziggehouden met zijn eventuele intellectuele nalatenschap. Het is, hoewel redelijk aannemelijk, geenszins zeker dat Dick met de postume uitgave, met de persoon van de bewerker of met de, vaak aanzienlijke, ingrepen in de tekst akkoord

zou zijn gegaan. Hetzelfde geldt natuurlijk, *mutatis mutandis*, voor de optie om het manuscript ongepubliceerd te laten.

Ik was ten tijde van Dicks promotie al enige jaren zijdelings bij het project betrokken. In augustus 2008 hadden de Amerikaanse historicus Rick Fogarty en ik samen met Dick het manuscript in wording doorgenomen. Dick bewonderde Rick ten zeerste, een bewondering die overigens zowel terecht als wederzijds was, en trok zich diens oordeel over zijn manuscript aan. Dat oordeel was in veel opzichten niet mals. Rick vond het boek dat, geprint op vele honderden A4'tjes, voor ons lag veel te lang en te weinig gestructureerd. Hij rekende Dick voor dat de massa tekst die hij had opgeschreven in boekvorm vele duizenden bladzijden zou beslaan en dat alleen al het redigeren van de tekst een haast ondoenlijke opgave zou zijn. Dick besloot zijn tekst drastisch in te korten.

Dick had de gewoonte de hoofdstukken die hij schreef aan een aantal vrienden en collega's voor te leggen. Vooral in de laatste twee jaar dat Dick aan *De zwarte schande* werkte ontving ook ik ettelijke versies van elk hoofdstuk. Ik koester niet de illusie dat Dick zat te springen om inhoudelijke kritiek op zijn werk. Ik wist vrijwel niets over het onderwerp, en ik doe normaal gesproken ook heel andersoortig onderzoek, en bovendien had Dick meer dan genoeg hulp van mensen die wel inhoudelijk deskundig waren. Onze discussies gingen vooral over de samenstelling van het boek, de lengte van passages en vooral over welke delen zonder grote schade aan het geheel verwijderd kunnen worden. Pas na zijn overlijden heb ik vastgesteld dat we meer dan duizend emailtjes over *De zwarte schande* hebben uitgewisseld. Ik neem derhalve maar aan dat hij prijs stelde op mijn oordeel, ook al omdat hij de meeste van mijn voorstellen tot aanpassing overnam.

Als bewerker was mijn taak vanzelfsprekend lastiger, omdat niet Dick, maar ik de knopen door moest hakken. Bovendien waren de bewerkingen ingrijpender, omdat uitgevers nu eenmaal meer moeite hebben met zeer lange teksten dan promotiecommissies. Bij het selecteren van de te behouden tekst, en dus ook bij het onvermijdelijke schrappen, ben ik waar mogelijk uitgegaan van de plannen die Dick zelf al had gemaakt. Zo zijn de eerste twee hoofdstukken van het oorspron-

kelijke manuscript samengevoegd en sterk verkort, omdat Dick zelf te kennen had gegeven dat hij van plan was dat te doen. Een tweede criterium voor de selectie was de conclusie van het proefschrift, die overigens vrijwel ongewijzigd is gebleven. Aangezien deze conclusie als laatste geschreven is en bovendien al het voorgaande tot onderwerp heeft, heb ik gemeend die delen van de voorgaande tekst die voor de conclusie onontbeerlijk zijn in principe wel, en die voor de conclusie overbodig waren in principe niet te handhaven. Grote delen van de tekst, onder andere over de geschiedenis van het wetenschappelijk racisme, beeldende kunst en literatuur sneuvelden.

Uit een boek kunnen niet straffeloos delen verwijderd worden, ook niet als ze relatief onbelangrijk zijn voor het betoog. In het geval van *De zwarte schande* bleek de kaalslag in sommige hoofdstukken veel te groot. Dat was het gevolg van de wijze waarop *De zwarte schande* was opgezet. Net als de bibliotheek van het NIOD was het proefschrift geografisch georganiseerd; verschillende delen van de wereld werden in afzonderlijke hoofdstukken besproken. Aangezien sommige landen echter veel belangrijker waren voor het betoog, verdween uit sommige hoofdstukken veel meer dan uit andere. Om dit probleem te ondervangen zijn de hoofdstukken heringedeeld. De inhoudsopgave van de handelseditie van *De zwarte schande* lijkt dientengevolge weinig op die van het oorspronkelijke manuscript.

De tekst van dit boek is voor het overgrote deel afkomstig uit het oorspronkelijke manuscript, zij het dat veel passages nu in een andere volgorde, of op een andere plaats staan dan oorspronkelijk het geval was. Het is op sommige plaatsen nodig geweest zinnen of alinea's in te voegen, om de tekst logisch en leesbaar te houden. In sporadische gevallen zijn fouten hersteld, is de spelling van termen gewijzigd, en zijn passages vertaald. Dit zijn echter relatief kleine veranderingen in vergelijking met de selectie en herschikking van de tekst.

Een andere grote verandering betreft de annotatie. Zoals het een bibliothecaris betaamt had Dick de tekst van zijn proefschrift rijk geannoteerd, waarbij hij niet alleen naar vindplaatsen verwees, maar ook veelvuldig inging op de relatieve merites van andere auteurs en andere boeiende informatie verschaft. Boeiend of niet, in dit boek is veel van deze informatie verwijderd. De gehandhaafde voetnoten verschaffen

vooral noodzakelijke verwijzingen naar literatuur en archivalia, vooral bij citaten en aanvullende gegevens, veelal in andere talen dan het Nederlands. Het is niet erg in de geest van Dick om zo stiefmoederlijk met het notenapparaat om te gaan, maar de wellust waarmee hij zijn teksten met noten lardeerde en waarmee hij zijn literatuurverwijzingen aanvulde met historiografische, bibliografische en andere wetenswaardigheden, geeft geen pas in een publieksboek.

Hoewel het oorspronkelijke manuscript van *De zwarte schande* niet in de handel zal komen, is het wel degelijk toegankelijk. Zoals alle proefschriften is het eenvoudig in de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam opvraagbaar en ook de bibliotheek van het NIOD beschikt vanzelfsprekend over een exemplaar. Ik kan de navolgende tekst niet meer ter goedkeuring aan Dick voorleggen, maar ik nodig eenieder graag uit ook de brontekst in te zien en zelf een oordeel te vellen over de gemaakte selectie en natuurlijk om de veel langere en rijkere originele tekst te lezen.

Deze tekst is herhaaldelijk door een aantal mensen gelezen en becommentarieerd. Leonoor Broeder, Eveline Buchheim, Marc van Galen Last, Bob Moore, Jasper Popma, Remco Raben, Fred Reurs en Peter Romijn lazen en becommentarieerden (delen van) de tekst. Ik ben hen zeer erkentelijk voor hun hulp, zoals Dick een aantal van hen al eerder erkentelijk was voor hun hulp bij het schrijven van zijn proefschrift. Daarnaast ben ik dank verschuldigd aan Kiyoshi Abe, mijn leidinggevende aan de Kwansei Gakuin Universiteit, die mij in de gelegenheid stelde tijd vrij te maken voor deze bewerking. Bovenal ben ik natuurlijk Dick dankbaar, die behalve de auteur van dit boek ook een goede vriend en een loyale collega was. Ik heb veel van hem geleerd – en niet alleen over zwarte soldaten.

Ralf Futselaar, Rotterdam 2012

Inleiding

De eerste keer dat een groot publiek in Europa eenheden zwarte soldaten voorbij zag marcheren was op de veertiende juli van 1899, de Franse nationale feestdag, in Parijs. De Parijzenaars zagen de *tirailleurs sénégalais*, letterlijk Senegalese infanteristen – die overigens lang niet allemaal uit het huidige Senegal afkomstig waren. Zij waren juist teruggekeerd uit Fashoda, waar majoor Jean-Baptiste Marchand en zijn rechterhand Charles Mangin vergeefs geprobeerd hadden de Britse opmars in Afrika te stuiten.¹ Het zou niet de laatste keer zijn dat de Fransen de Afrikaanse troepen konden toejuichen. In 1910 marcheerden de spahi's, de zoeaven, de *chasseurs d'Afrique* en de *tirailleurs sénégalais* opnieuw door de stad, bij welke gelegenheid de Franse president Fallières de Afrikaanse troepen, collectief, met het Legioen van Eer onderscheidde. Voor het in groten getale toegestroomde publiek symboliseerden zij de solidariteit van Frankrijks 'zonen uit verre streken'. Zij waren geliefd vanwege hun heroïsche optreden bij de onderwerping van zwart Afrika. Het populaire weekblad *L'Illustration* noemde de *tirailleurs sénégalais* en de zwarte spahi's tijdens de wapenschouw van Longchamp op de veertiende juli 1913, toen zij wederom acte de présence gaven, zelfs de 'lievelingskinderen' van de hoofdstad.² De bladen spraken van kinderen, troetelkinderen zelfs, maar niet zelden met een toespeling op hun veronderstelde dierlijkheid, die zich verraadde door de soepele, grote passen waarmee zij defleerden. De stoere houding van de zwarte soldaten miste zijn uitwerking niet. Uit de menigte weerklonk: 'Leve de negers!'

Hoewel ze nog uitsluitend in Afrika waren ingezet, waar ook andere koloniale machten gebruikmaakten van gekleurde troepen, was de Franse houding jegens Afrikanen en Afrikaanse soldaten uitzonderlijk. In het buitenland, en vooral in Duitsland, werd de inzet van Afrikaanse soldaten met argwaan en zorg gadeslagen. Terwijl de Pa-

rijzenaars in 1899 de tirailleurs sénégalais toejuichten, publiceerde Houston Stewart Chamberlain in Duitsland de bestseller van dat jaar, *Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts*, waarin hij de Europese geschiedenis presenteerde als een rassenoorlog en nadrukkelijk waarschuwde voor het dreigend verval van het Arische ras door rassenvermenging. Keizer Wilhelm II was zo onder de indruk van het boek dat hij het in zijn leger liet verspreiden. In de andere imperiale hoofdsteden had vooral de aantrekkingskracht van de 'ebbenhouten' soldaten op blanke vrouwen tot duidelijk misnoegen bij de mannen geleid. Toen George V in 1910 gekroond werd, mochten zwarte soldaten uit de koloniale legers de kroning niet bijwonen, omdat zij bij de kroning van zijn vader, acht jaar eerder, de bijzondere aandacht van de Britse vrouwen 'uit alle klassen' zouden hebben genoten.³ Ook in de Duitstalige wereld oefenden Afrikanen op 'bepaalde vrouwen' een grote aantrekkingskracht uit. Een Duitse verslaggever schreef onder de titel 'Gebrek aan rassenbewustzijn' in 1910 over de honderden meisjes die zich op het station hadden verdrongen rond de vertrekkende tirailleurs sénégalais, die na een excursie in Berlijn de thuisreis aanvingen: 'Er waren pijnlijke scènes, waarin meisjes naar de zwarten drongen, en hartstochtelijk afscheid van hen namen. [...] Tegenover dergelijk onverantwoord gedrag kunnen we slechts onze diepe droefheid uitspreken, en de hoop dat het op den duur zal lukken deze perverse neigingen door een gezonde, nationale gezindheid te vervangen.'⁴

In Afrika was de inzet van lokale, zwarte troepen gangbaar, maar Frankrijk was het eerste land dat bereid was zwarte Afrikanen te bewapenen en in te zetten in Europa, om tegen blanke tegenstanders te vechten. Tijdens en na de Eerste Wereldoorlog haalde Frankrijk als enige Europese natie op grote schaal zwarte soldaten naar Europa. Eerst vooral als stoottroepen aan het westfront, en na de Duitse capitulatie, zij het op veel kleinere schaal, als bezetters van het Duitse Rijnland. In Duitsland werd deze inzet van zwarte troepen als een schandelijke misdaad beschouwd. Frankrijk en de Afrikanen die aan Franse zijde meevochten werden het mikpunt van een propagandacampagne die uiteindelijk zou culmineren in de *schwarze Schmach*, de zwarte schande, een massale hetze tegen zwarten en tegen de Fransen die meenden hen bij een conflict tussen 'beschaafde' mensen te mogen betrekken. Zij von-

den een gewillig oor, zowel in de landen die er een koloniaal rijk op na hielden, als in Amerika, waar raciaal geweld en onderdrukking aan de orde van de dag waren.

Dat Frankrijk als enig Europees land een sterk beeld van de loyale ‘goede wilde’ ontwikkelde, een beeld dat scherp contrasteerde met het beeld van Afrikanen elders in Europa, vloeide voort uit de al ruim voor 1914 uitgebroken propagandaoorlog tussen de westerse landen over wie zich nu eigenlijk de kampioen van de beschaving mocht noemen. In die ideeënoorlog ging de Afrikaan een steeds belangrijker, maar ambivalente plaats innemen. Hij kwam immers uit de rimboe, uit het donkere continent van naakte kannibalen, en was in Europese ogen het tegendeel van beschaafd. Voor veel Franse republikeinen betekende koloniseren niets anders dan civiliseren. ‘Als wij het recht hebben om naar de barbaren te gaan,’ zei Jules Ferry in het Franse parlement, ‘is dat omdat wij de plicht hebben hen te civiliseren.’⁵ In de praktijk bleek dat niet altijd makkelijk en de Fransen zagen zich gedwongen te verklaren waarom die ‘goede wilden’ zich lang niet altijd gewillig lieten beschaven en gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw zelfs in gewapend verzet kwamen. De West-Afrikaanse Samori Touré, bijvoorbeeld, stichtte in West-Afrika een islamitische staat en beschikte enige tijd over een aanzienlijk leger. Inheemse leiders zoals Touré, die zich verzetten tegen de Fransen, belichaamden in de Franse optiek de op slavernij gegrondveste despotie, waarvan de Franse republiek de Afrikaanse volken wilde verlossen. Bij de onderdrukking van verzet in Afrika – dat veel algemener was dan de populaire pers het publiek wilde doen geloven – hadden de tirailleurs sénégalais zich overigens trouwe bondgenoten betoond.⁶

In andere landen, en zeker in Duitsland, was het beeld van Afrikanen veel negatiever. Eerder dan als mensen die beschaafd konden, of zelfs moesten worden, zagen Duitse intellectuelen, politici en journalisten in Afrikanen vooral potentiële tegenstanders in een toekomstige rassenoorlog. De Europese meningsverschillen over zwarte Afrikanen werden op de spits gedreven toen Frankrijk besloot zwarte Afrikanen in te zetten als soldaten in Europa. Vanaf dat moment kwam de aanvankelijk Duitse, maar al snel internationale propagandacampagne tegen de ‘Zwarte Schande’ op gang. Deze campagne greep terug op racistische

denkbeelden en angstvisioenen uit de negentiende eeuw, maar zij bereikte pas een climax door de legering van Franse koloniale troepen in het bezette Rijnland na de wapenstilstand van 1918. De Fransen reageerden verbaasd op alle verontwaardiging over de inzet van zwarte, Afrikaanse soldaten, die al snel niet alleen in Duitsland, maar wereldwijd voor grote opschudding zorgde.

Waarom besloot Frankrijk, als enige Europese natie, zwarte soldaten naar Europa te halen om voor het moederland te vechten toen in 1914 de oorlog uitbrak, en ze er bovendien te houden toen aan de gewapende strijd in 1918 een einde kwam? Wat waren zijn beweegredenen en, interessanter vanuit een hedendaags standpunt, waarom hebben andere grootmachten het eigenlijk niet gedaan? Groot-Brittannië, Duitsland, België, Italië en andere koloniale machten rekruteerden immers al eeuwen zwarten voor hun koloniale legers. Deze soldaten werden ingezet om andere gekleurde volken te onderwerpen en om de orde te handhaven in de uitgestrekte, nieuw veroverde gebieden. Zeker Groot-Brittannië had voor de oorlog in Europa evengoed een beroep kunnen doen op mankracht uit Afrika als Frankrijk. De Verenigde Staten en Canada beschikten over zwarte vrijwilligers die niets liever wilden dan deelnemen aan de strijd in Europa om hun prestige en positie te verbeteren. Maar alleen Frankrijk besloot in 1914 om zwarte soldaten uit de koloniën tegen Duitsland en Oostenrijk-Hongarije in te zetten en de weinige zwarte Amerikanen die mee mochten vechten deden dat in Frans verband.

In de Franse publieke opinie hadden de 'wilde' Afrikanen in de decennia voorafgaand aan de Eerste Wereldoorlog al een metamorfose ondergaan naar trouw onderdaan. De 'wilden' werden daarmee al snel heel wat minder barbaars dan de blanke vijanden in Europa. Die vijanden, de Duitsers en Oostenrijkers, vonden het op hun beurt weer barbaars dat de geallieerden 'onbeschaafde', niet-blanke volken te hulp riepen. Als steen des aanstoets of als trouw soldaat, de zwarte soldaat was een hoofdrolspeler in de oorlogspropaganda van de Eerste Wereldoorlog. Voor de Fransen was de zwarte soldaat bovendien niet langer alleen een beeld, louter een bedenksel van de propagandamachine. Zij zagen hem met eigen ogen. Hoe vaker dat gebeurde, hoe meer hij bleek te ontsnappen aan de clichébeelden. Premier Clemenceau zou uitge-

roepen hebben 'dat er geen mof was, geen dokter aan de universiteit van Berlijn of München,' die in schoonheid en grandeur kon tippen aan de Senegalees!⁷ Veel Duitsers, en zij niet alleen, dachten daar anders over. Als men hun oorlogspropaganda mag geloven, hadden ze in ieder geval een ander gevoel voor esthetiek dan Clemenceau. Zij beeldden de zwarte soldaten af als wilde beesten, meestal als apen, bij voorkeur als gorilla's die met hun ongetemde seksuele lusten een bedreiging vormden voor de blanke vrouw.

In het Europa van rond de Eerste Wereldoorlog stonden twee visies op de zwarte mens diametraal tegenover elkaar. De realiteit van de aanwezigheid van zwarte mannen maakte dat deze tegenstelling geen academisch meningsverschil kon blijven. Frankrijk had zwarten naar Europa gehaald en bewapend; Europeanen zagen zich gedwongen daarover een standpunt in te nemen. De verschillende reacties op de komst van en de ontmoeting met de zwarte soldaat ontladden zich in een propagandaoorlog die al voor 1914 was begonnen en die nog tot 1945 zou voortduren.

DE UITVINDING VAN BLANK EN ZWART

Racisme had zich in zijn moderne gedaante ontwikkeld als een extreme vorm van etnocentrisme, toen de contacten tussen de verschillende samenlevingen zich intensiverden als gevolg van de ontdekkingsreizen. Lange tijd was 'ras' een tamelijk vaag containerbegrip, waar dan eens volk, dan weer klasse, cultuur of natie onder werd verstaan. Tegen het eind van de negentiende eeuw was ras in toenemende mate een biologisch begrip geworden, om groepen mensen systematisch van elkaar te onderscheiden. De verschillen werden daarbij steeds meer als aangeboren beschouwd en daarmee buiten de invloed van cultuur geplaatst. Voor een groot publiek kreeg het begrip ras inhoud en vorm in de teksten en illustraties van de koloniale expedities. Prentbriefkaarten van vreemde volkeren, tekeningen in kinderboeken, karikaturen in de massapers, tentoonstellingen in volkenkundige musea en affiches voor rondreizende exotische shows leverden een belangrijke bijdrage aan de beeldvorming van andere rassen.

Maar wat is een ras eigenlijk? De vraag lijkt eenvoudig, maar is dat niet. Ras is in de eerste plaats een idee, geen biologische realiteit. De Ghanees-Amerikaanse filosoof Kwame Anthony Appiah definieerde racialisme, het geloof in het bestaan van rassen, als de overtuiging ‘...dat er overerfbare eigenschappen bestaan, die het mogelijk maken verschillende leden van onze soort onder te verdelen in een beperkt aantal rassen, zodanig dat alle leden van deze rassen eigenschappen gemeen hebben die ze niet delen met leden van andere rassen’.⁸ Vanzelfsprekend is racialisme, dat op zich niet noodzakelijk discriminatoir of hiërarchisch hoeft te zijn, een voorwaarde voor het bestaan van racisme. Overigens waren de raciale categorieën in deze periode geenszins stabiel; de Amerikaanse historicus Matthew Guterl heeft laten zien dat de begrippen ras en raciale identiteit tijdens de eerste drie decennia van de twintigste eeuw aan enorme verandering onderhevig zijn geweest.⁹ Zijn collega George Fredrickson stelt bovendien dat racisme altijd nationaal bepaald is geweest en verstrengeld met het streven naar nationale identiteit en cohesie.¹⁰ Dat verklaart ten dele waarom het publieke vertoog over het ‘zwarte ras’ in Duitsland afweek van dat in Frankrijk. De uitgesproken Duitse opvattingen over de minderwaardigheid van gekleurde rassen ontwikkelden zich in samenspel met een groeiend nationaal bewustzijn en het streven naar nationale saamhorigheid na de eenwording in 1871.

In het moderne racisme dat zich in verschillende Europese landen ontwikkelde speelde bovendien de notie van een specifiek zwart ras meestal een belangrijke rol. Deze notie was onlosmakelijk verbonden met de trans-Atlantische slavenhandel. Zwarte Afrikanen werden, eenmaal als slaaf in Amerika aangekomen, daar niet langer geïdentificeerd als bijvoorbeeld een Fon of een Bambara maar domweg als ‘negroes’. ‘Blancs’ of ‘whites’ was al vroeg een gangbare term onder de Europeanen in Afrika om zichzelf te beschrijven, maar ‘zwart’ was voor de Eerste Wereldoorlog nooit een term waarmee Afrikanen in Afrika zichzelf beschreven. Zij deelden, voor zover dat valt te achterhalen, geenszins de westerse voorstellingen van blanken en zwarten. Onderling waren de Afrikanen en Afro-Amerikanen verdeeld over het gebruik van de termen *negroe*, *nigger*, *noir* en *nègre*. Volgens de Franse generaal Mangin wilden een eeuw geleden de tirailleurs sénégalais zelf ‘noir’, zwart,

genoemd worden.¹¹ De term ‘nègre’, hoewel die op de keper beschouwd hetzelfde betekent, was toen al te zeer belast met het slavernijverleden. Ook de uit het begin van de zeventiende eeuw stammende Nederlandse term ‘neger’ (van het Latijnse *niger*: zwart) is tegenwoordig vanwege de herinnering aan de slavernij uit de gratie. Hier zal dus steeds sprake zijn van ‘zwarte’ en ‘gekleurde’ mensen.

Een meer neutrale terminologie neemt overigens niet weg dat de kunstmatigheid van het begrip ras een probleem is bij het schrijven van de geschiedenis van het racisme. Door de term ‘zwarte’ te gebruiken voor mensen met vaak totaal verschillende etnische en culturele achtergronden, en levend in uiteenlopende politieke omstandigheden, draagt dergelijk onderzoek immers bij aan het in stand houden van de valse en essentialistische betekenis van de zwarte identiteit die door Europeanen in het leven is geroepen. Dat geldt ook voor dit boek. Maar alle verschillende ervaringen en achtergronden ten spijt riepen de zwarte soldaten, of ze nu vanuit het westelijk halfrond of uit Afrika naar Europa kwamen, primair reacties op vanwege hun huidskleur. Die reacties zijn het waard nader te onderzoeken, niet in het minst omdat ze mogelijk veel onthullen over hoe de Europeanen zichzelf zagen en tot op zekere hoogte vandaag de dag nog zien. Bovendien hebben de oorlogservaringen grote invloed gehad op het ontstaan van een mondiaal Afrikaans of zwart bewustzijn.

Daarbij zij aangetekend dat de toenmalige interpretatie van ‘zwart’ niet noodzakelijk met de hier gebruikte overeenstemt. In de contemporaine, reductionistische visie op de volken buiten Europa waren veel meer mensen ‘zwart’ dan alleen de mensen van Afrikaanse afkomst die tegenwoordig zo worden aangeduid: ook Noord-Afrikanen, Indochinezen en Chinezen, en vaak ook de Turken golden als zwart. Dit boek zal niet over hen gaan, noch over de Amerikaanse indianen, van wie één op de drie mannen in de weerbare leeftijd dienst deed. Het aandeel van Indiase troepen in de Britse krijgsmacht of van de *tirailleurs annamites* uit Frans Indochina zal hoogstens zijdelings genoemd worden. In dit boek gaat het in de eerste plaats om de Afrikaanse Amerikanen uit de Verenigde Staten, Canada en het Caribisch gebied en de zwarte Afrikanen uit de Franse koloniën ten zuiden van de Sahel. Niet omdat zij als enigen als ‘zwart’ beschouwd werden door blanke Europeanen en

Amerikanen, maar omdat zij in de propaganda overheersen en omdat de discussies rond de inzet van zwarte soldaten bijdroegen aan het ontstaan van een pan-Afrikaans zwart bewustzijn. Hun verhaal is, zoals zal blijken, fundamenteel verschillend van dat van Aziatische en andere niet-blanke groepen die aan de Eerste Wereldoorlog deelnamen.

ONTMOETINGEN

De fysieke aanwezigheid van zwarte troepen in, vooral, Frankrijk en Duitsland, leidde in de periode van 1914 tot 1922 tot een intensivering van het debat over ras, over zwarten en over de rechtmatigheid van hun inzet in Europa. Behalve tot deze discussie leidde hun aanwezigheid ook tot ontmoetingen. Veel Europeanen kwamen voor het eerst oog in oog te staan met de zwarte bewoners van de aarde. Koloniale tentoonstellingen hadden sommige Europeanen al eerder geleerd dat hun koloniën naast exotische producten ook exotische mensen opleverden, maar die werden daar meestal getoond als in een dierentuin – soms letterlijk tussen de apen en de leeuwen. De komst van honderdduizenden gekleurde soldaten en arbeiders veranderde het beeld van de hoogstens in luipaardvel of rieten rokje geklede inboorling. Op hun beurt gingen de Afrikanen de Europeanen met een ander oog bezien. De eerder genoemde tirailleurs die op 14 juli 1899 voor het eerst door Europa marcheerden, ontdekten zelf bijvoorbeeld als eerste Afrikaanse soldaten het ‘grote dorp’ Parijs en verwonderden zich over de trein die hen daarheen bracht.

De ontmoetingen tussen blank en zwart, die een onbedoeld neveneffect waren van de inzet van zwarte soldaten, zijn in dit boek een belangrijk thema. In de meeste gevallen bleek de confrontatie met de anders gekleurde medemens aanzienlijk minder schokkend dan de propaganda moest doen geloven. De Europeanen, overwegend Duitsers en Fransen, die buiten de slagvelden met zwarte soldaten in aanraking kwamen, konden het voor zover dat valt na te gaan overwegend redelijk tot goed met hen vinden. De ervaring van de soldaten zelf was vaak beduidend minder positief. Veel zwarte soldaten zagen zich, vooral in de Angelsaksische legers, geconfronteerd met blanke solidariteit

en systematische discriminatie. In de ogen van veel Afrikaanse zwarten viel de blanke man tijdens de Eerste Wereldoorlog van zijn voetstuk. In de autobiografische roman *Amkoullel, l'enfant peul* van de Malinese schrijver Hampâté Bâ, waarover later meer, was de blanke niet langer onoverwinnelijk; het superieur geachte moederland was kwetsbaar gebleken.

Alle zwarte soldaten waren mannen, zoals nagenoeg alle soldaten in deze periode mannen waren. Hun ervaringen in de oorlog hadden gevolgen voor de gevoelens van mannelijke eigenwaarde van de zwarte soldaten. Maar de confrontatie met de als barbaar beschouwde Afrikaan had bovendien gevolgen voor het zelfbeeld van de Europese man. De ideale burger in de hier onderzochte periode was een nationale burger, doordrenkt van de idealen van respectabiliteit, weerbaarheid en vooral mannelijkheid. Mannelijkheid speelde een belangrijke rol in het bredere culturele debat over de ideale nationale staat, zowel in Duitsland, Groot-Brittannië, de Verenigde Staten als Frankrijk. Dit roept de vraag op welke gevolgen de hulp van gekoloniseerde volken, die in het laatnegentiende-eeuwse sociaal-darwinistische, blanke vertoog altijd de zwakkeren waren geweest, voor het mannelijk zelfrespect in het Westen heeft gehad.

Verreweg de meeste ontmoetingen tussen blank en zwart tijdens en na de Eerste Wereldoorlog hebben overigens geen sporen nagelaten. Dat is in het bijzonder het geval voor de zwarte soldaten zelf. Het zou natuurlijk interessant zijn na te gaan of zij zelf actief bijdroegen aan de vormgeving van hun eigen (tegen)imago, of dat zij alleen maar het lijdend voorwerp waren. Zij waren echter in meerderheid analfabeet en hebben dus slechts zeer weinig eigen geschriften nagelaten. Er bestonden wel loopgravenkrantjes voor zwarte soldaten, zoals *Les Idées Noires*, maar die werden meestal volgeschreven door blanken. Ook de brieven die door de Fransen als contrapropaganda tegen de 'Zwarte Schande'-campagne van de Duitsers in het Rijnland gebruikt zijn, kunnen moeilijk met zekerheid als authentiek bestempeld worden. Met uitzondering van de commentaren van enkele zwarte woordvoerders waren de meeste zwarte reacties gekleurd door de agenda van de blanke tijdgenoten, officieren, literatoren en journalisten, of in beelden, door de gekleurde blik van de fotograaf, filmer, cartoonist of illustrator. De

historicus beziet deze geschiedenis dus noodzakelijkerwijs van buiten- en van bovenaf, met de blik van elites en de veelal gecensureerde pers. Toch is dit boek niet in de laatste plaats een poging de persoonlijke ervaringen van de verschillende betrokkenen te reconstrueren.